

СОЦИЈАЛНА ИСКЉУЧЕНОСТ И ОБРАЗОВАЊЕ

Весна Јокић*, Ксенија Петовар**

*Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Београд,

**Универзитет у Београду, Архитектонски факултет, Београд

рад примљен: октобар 2009., рад прихваћен: новембар 2009.

SOCIAL EXCLUSION AND EDUCATION

Апстракт

Социјална искљученост је процес у којем су одређени појединци или групе гурнуте на ивицу друштва и спречени да у потпуности учествују у друштву, што је последица њиховог сиромаштва, недостатка основне стручности (неадекватног образовања) и могућности доживотног учења, или је резултат дискриминације. Ово их удаљава од запослења, прихода и могућности образовања, као и од социјалних мрежа и активности у друштву и заједници.

Квалитетно образовање (услови и приступ/доступност) представља један од фактора који значајно утиче на смањене социјалне искључености. Другим речима, образовање има кључну улогу у осигуравању социјалне укључености (једнаке могућности и активно учествовање у друштву). Истовремено, образовање и доживотно учење је установљено као темељ за остваривање циљева одрживог економског развоја (економија заснована на знању) и постизања социјалне кохезије. Квалитетно образовање је предуслов за напредовање, развој и благостање заједнице. Услови и доступност образовању постали су приоритети националних реформи у већини европских земаља.

Предмет овог рада је образовна структура становништва Србије и доступност образовања. Образовна структура је анализирана с обзиром на старост, пол и тип насеља (градска и остала/сеоска насеља).

Кључне речи: образовање, доступност, старосне групе, тип насеља

Abstract

Social exclusion is a process whereby certain individuals are pushed to the edge of society and prevented from participating fully by virtue of their poverty, or lack of basic competencies and lifelong learning opportunities, or as a result of discrimination. This distances them from job, income and education opportunities as well as social and community networks and activities.

Quality education (conditions and access/ accessibility/availability) is one of the factors that significantly influence the reduced social exclusion. In other words, education has is key role key role in ensuring social inclusion (equal opportunities and active social participation). At the same time, education and lifelong learning is established as the basis for achieving the goals of sustainable economic development (economy based on knowledge) and to achieve social cohesion. Quality education is a prerequisite for progress, development and well-being of the community. Conditions and accessibility to education have become priorities of national reforms in most European countries.

The subject of this paper is the educational structure of population of Serbia and the accessibility of education. The analysis covers the educational structure with regard to age, gender and type of settlement (city and other/villages settlements).

Key words: education, accessibility, age group, type of settlement

Увод

У последњој деценији 20. века концепт социјалне искључености заузима централно место у разматрањима друштвеног развоја. Искљученост одређених припадника и целих друштвених група из главних друштвених токова представља један од озбиљнијих изазова с којима се свет данас суочава. Многи коментатори указују да је концепт социјалне искључености знатно шири од појма сиромаштва (Sen, 1998). У односу на сиромаштво које се углавном своди на материјалну димензију – "недостатак ресурса", социјална искљученост подразумева знатно више од недостатка новца, односно по својој природи представља вишедимензионални концепт (процес који слаби повезаност појединца и заједнице).

Људи могу бити искључени из различитих подручја друштвеног живота: запослења, образовања, становања, социјалних веза, поштовања итд., односно могу бити искључени из остваривања неких основних људских права, укључујући економска, социјална и културна. Искљученост из једног подручја може имати за последицу искљученост из других подручја (тзв. спирала несигурности). Циљ борбе против сиромаштва је прерасподела ресурса, док се у сузбијању социјалне искључености настоји обезбедити више од расподеле добара, односно осигурати социјална интеграција и партиципација. Наиме, пружање једнаких могућности¹ и оснаживање осетљивих друштвених група увелико повећава њихове изгледе да се активно и продуктивно укључују у друштво.

1 Ово постаје један од водећих циљева у оквиру развојних докумената. Тако се у документу Владе Велике Британије "Бољи квалитет живота - стратегија за одрживи развој УК", социјални напредак који препознаје потребе свих наводи као један од четири кључна циља. Такође, у оквиру овог циља дефинисани су посебни циљеви и систем индикатора (Glasson, 2004, стр. 6)

email: vesna@iaus.ac.rs

Рад је резултат истраживања спроведеног у оквиру научног пројекта ТР 16013 "Приступ и концепт за израду Стратегије просторног развоја Србије" који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије

На међународном нивоу, основни оквири сузбијања сиромаштва и социјалне искључености и јачања социјалне интеграције и кохезије постављени су на самиту УН о социјалном развоју у Копенхагену 1995 године (World Summit for Social Development, Copenhagen 1995), где је потврђена важност социјалног развоја и људског благостања (добробити). У усвојеној Декларацији дата су основна начела и циљеви, као и оквири у којима треба деловати у промоцији социјалног развоја, а у делу Програма акција, политике и мере за примену начела и испуњавања обавеза. Усвајање Миленијумских развојних циљева 2000. године на самиту УН у Њујорку, представља још један корак напред – главни циљ сузбијања сиромаштва укључује побољшање образовања, здравствене заштите, равноправности и уопште успостављање партнерских споразума по питању развоја. Од 1990-тих години појам социјалне искључености постао је и саставни део преамбуле Европске социјалне повеље – основног документа Савета Европе о социјалним правима. У допуни овог документа из 1996. године, унет је нови члан – "право на заштиту од сиромаштва и социјалне искључености". Заједничка стратегија и развој европског социјалног модела обликовани су у Лисабонској стратегији из 2000. године.

ДИМЕНЗИЈЕ СОЦИЈАЛНЕ ИСКЉУЧЕНОСТИ У ЕВРОПСКОЈ УНИЈИ

Социјална искљученост обухвата, између осталог, немогућност појединца да приступи јавним службама и да учествује у животу заједнице. У документима ЕУ, социјална искљученост се дефинише као процес којим су одређени појединци гурнути на ивицу друштва и спречени у пуном учествовању у друштву због свог сиромаштва и недостатка основних знања и могућности за доживотно учење, или као резултат дискриминације. Ово их удаљује од запослења, прихода и могућности образовања, као и од друштвених мрежа и активности у заједници. Они немају приступ местима доношења одлука и јавне управе (Council of the EU, 2004; Joint report on social inclusion, Social security and social inclusion, 2004:8). У Нацрту документа Праћење друштвене укључености у Србији, социјална искљученост се дефинише као одсуство шанси или ускраћеност појединца, домаћинстава и друштвених група да приступе одређеним ресурсима и институцијама и да се укључе у основне процесе свог друштва (апсолутна искљученост) или као смањење шанси да користе квалитетне услуге и ресурсе и да се укључе у развојне процесе свог друштва (релативна ускраћеност).

На самиту Савета ЕУ одржаном у Ници 2000. године успостављени су заједнички циљеви на подручју сиромаштва и социјалне искључености. Ови циљеви дефинишу политику која обавезује државе чланице да предузимају кораке у искорењивању сиромаштва до 2010. године. У том смислу договорено је да се примена националних политика смањења друштвене укључености координира кроз израду Националних планова акција друштвене укључености (National Actions Plans on Social Inclusion или NAPs/incl), да се редовно подносе извештаји о заједничким индикаторима на нивоу ЕУ, као и специфичним националним индикаторима које свака земља развија у оквиру сопственог социо-економског контекста. Под појмом друштвене укључености у документу Праћење друштвене укључености у Србији, подразумева се приступ друштвеним ресурсима, институцијама и процесима који омогућује обнављање ресурса појединачних чланова друштва, као и читавих друштвених група, на начине који им омогућавају да задовољавају своје потребе, остварују права и обезбеде најмање минимум прихватљивих услова живота за дато друштво, као и да се на активан начин укључују у живот своје заједнице (стр.12). Земље које су у процесу приступања ЕУ имају обавезу да израде Меморандум о социјалној укључености (Joint Inclusion Memorandum – JIM), у оквиру којег свака земља описује контекст сиромаштва и друштвене искључености, као и приоритете у решавању ових питања.

Са циљем превођења концепта социјалне искључености у мерљив инструмент, децембра 2001. године у Бриселском предграђу Лакену (Белгија) установљен је први скуп заједнички дефинисаних индикатора за праћење социјалне искључености, познатих као Лакен индикатори. Први скуп је чинило 18 статистичких индикатора, али је листа проширена са још три индикатора (за сада укупно 21 индикатор). Ови индикатори покривају четири димензије социјалне искључености: финансијско сиромаштво (доходак), запосленост (тржиште рада), образовање и здравље². Међутим, стварање листе је само први корак у стандардизацији мерења и анализе показатеља социјалне искључености.

СОЦИЈАЛНА ИСКЉУЧЕНОСТ И ОБРАЗОВАЊЕ

Данас се у свим развојним плановима развијених земаља и међународних организација знање сматра основом напретка, раста и благостања. "Друштво засновано на знању" је пројекција развојних стратегија, али и достигнут циљ у одређеном броју најразвијенијих земаља (Аврамовић, 2004). образовање и знање чине и темељне поставке Лисабонске

2 **Финансијско сиромаштво:** Стопа ризика сиромаштва према старосним групама, полу, типу домаћинства, интензитету рада чланова домаћинства, према статусу домаћинства и чланова на тржишту рада, према стамбеном положају, Праг ризика сиромаштва, Неједнакост у расподели доходака између петине најсиромашнијих и петине најбогатијих С80/С20, Стопа дуготрајног ризика сиромаштва, Релативни јаз ризика сиромаштва, Дисперзије око прага ризика сиромаштва, Стопа ризика од сиромаштва у датом тренутку, Стопа ризика сиромаштва у једном пресеку времена и пре новчаних социјалних помоћи (трансфера), Стопа сталног ризика од сиромаштва (50% медијане прихода), Ризик сиромаштва запослених, Gini коефицијент. **Запосленост:** Регионална кохезија запослености, Стопа дуготрајне незапослености, Особе у домаћинству без запослених: посебно деца и одрасли (18–59), Удео дуготрајно незапослених особа, Стопа врло дуге незапослености. **Образовање:** Особе које су рано прекинуле школовање и нису на обуци, Ниска функционална писменост (PISA) ученика, Особе са ниским степеном образовања. **Здравље:** Очекивано трајање живота, Самоперцепција здравственог статуса.

стратегије у којој се исказује опредељење да повећање конкурентности Европе треба да се заснива на улагању у продуктивно друштво засновано на знању (основни циљ је да Европа до 2010. године постане најконкурентнија и најдинамичнија економија у свету, заснована на знању, способна за одржив економски раст, уз повећање броја и квалитета радних места и стварање веће социјалне кохезије). У том смислу, у друштву знања (knowledge society) и економији заснованој на знању (knowledge based economy) **општи циљ образовања** је унапређење и развој потенцијала људског капитала на националном нивоу. Људски капитал се дефинише као "знање, вештине и компетенције појединца које доприносе индивидуалном, друштвеном и економском благостању"

"(<http://www.oecd.org/dataoecd/35/51/37967294.pdf>).

Истовремено, унапређење и развој људског капитала подразумева и поштовање и спровођење једног од основних начела образовних политика демократског друштва – обезбеђивање свим члановима заједнице приступ свим нивоима образовања и стварање услова за доживотно учење. Појединцима којима, због различитих разлога, образовање није доступно, ограничена је и могућност задовољавања многих потреба, а самим тим и могућност остваривања одређених људских права. Због тога се у Белој књизи о образовању и усавршавању у Европској унији (*White Paper on Education and Training: Teaching and Learning – Towards the Learning Society, 1995*), спречавање и смањивање социјалне искључености помоћу образовања наводи као један од четири образовна циља (оспособљавање за трајну запошљивост, за активно грађанство, повећање социјалне кохезије и смањење социјалне искључености). Лисабонска стратегија даје нови подстрек сузбијању социјалне искључености кроз систем образовања, с обзиром да се савремена трансформација државе благостања која полази од концепције данског социолога Esping-Andersena усмерава првенствено ка превентивним стратегијама друштвеног улагања у образовање младих (Колин, 2008. стр. 202).

Програми социјалне интеграције усмерени су посебно на образовни развој деце рањивих друштвених група (сиромашни, деца која живе у руралним подручјима, мањинске групе), а нужност образовања током целог

животног циклуса (*life-long learning*) поставља се као превентивна стратегија социјалне искључености. Другим речима, да би образовање могло да служи као ефикасно средство за превладавање маргинализације и социјалне искључености, оно мора бити инклузивно.

Инклузивно/укључујуће образовање (inclusive education) односи се не само на повећање обухвата деце с посебним потребама, према традиционалном схватању овог концепта, већ се односи на образовање за све. Наиме, оно укључује све категорије становништва (децу, младе, одрасле) и различите рањиве групе (расељена лица и избеглице, различите језичке, културне или верске мањине, друштвене групе које живе у условима екстремног сиромаштва) у различите нивое (примарно, секундарно и терцијарно) и облике образовања (формално, неформално и информално³) чиме се олакшава њихова социјална укљученост, односно смањује вероватноћа њиховог социјалног искључивања и запостављања развоја њихових потенцијала. У том контексту, инклузивним образовањем смањује се број социјално искључених и побољшава социјална кохезија као један од услова социјалног развоја.

Истовремено, начело једнакости у образовању не разуме се само као једнакост шанси, него као стварање/обезбеђивање услова потребних да свако оствари свој образовни максимум. С обзиром да све виши ниво образовања постаје потреба/услов појединца како би се укључио у савремене развојне токове, и држава постаје обавезна да обезбеди услове да сваки појединац има могућност да реализује своје образовне потенцијале.

Сумарно, квалитетно образовање је: (а) услов социјалне промоције појединца и индивидуалног благостања, (б) индикатор социјалне укључености и социјалне кохезије, (в) индикатор за мерење прогреса и друштвеног благостања, (г) услов за напредовање, развој и благостање локалне заједнице, (д) нужан услов за смањење сиромаштва, (е) механизам за повећање самопоуздања сиромашних и рањивих друштвених група и њиховог активног учешћа у процесима друштвене интеграције и друштвеног развоја (Петовар, Јокић, 2009, стр. 109).

Последњих година Европска унија је значајно појачала своје деловање у промовисању сарадње на подручју образовања и усавршавања, кроз различите програме финансирања⁴ и

3 Информално учење је усвајање вештина и знања из свакодневног искуства и разноликих утицаја из околине и не мора бити свесно. Такво учење није организовано и структурирано, нема дефинисане циљеве, одређено време у којем се одвија и осигурану подршку. Активности индивидуалног развоја кроз e-learning често су везане уз појам заједница учења. Заједнице учења су заједнице организоване од стране индивидуа или група људи који се удружују и уче о одређеном подручју. Такво је учење неформално јер није посредовано од стране образовне установе, а сврху учења одређују сами чланови групе. Када говоримо о заједницама учења заправо је реч о заједницама праксе (engl. communities of practice). Заједнице праксе су групе људи који деле заједничке интересе за оно што раде те у свакодневној интеракцији уче како поспешити свој рад. http://www.skole.hr/nastavnici/ucionica?news_id=2608

4 У периоду 2007-2013. програм доживотног учења, који покрива све могућности учења и образовања (од детињства до старости) има буџет од 7 000 милиона евра. Средства су намењена за подршку пројектима који подстичу размену, сарадњу и мобилност између система образовања и оспособљавања унутар ЕУ (http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Education_and_training). Пројекат се састоји од четири подпрограма који се фокусирају на различите фазе образовања и оспособљавања и за које су постављени квантификовани циљеви: •Comenius је програм фокусиран на прве фазе образовања (предшколско, основне и средње школе) – треба да укључи најмање три милиона ученика у заједничке образовне активности, у току овог програма; •Erasmus за високо образовање – треба да обухвати укупно три милиона појединачних учесника у акцијама мобилности студената; •Leonardo da Vinci за стручно образовање и оспособљавање – треба да повећа просторе/смештај у предзељима за 80 000 особа годишње до краја програма; и •Grundtvig за образовање одраслих – треба да подржи мобилност 7 000 особа укључених у образовање одраслих сваке године до 2013. године

деловања. Политичка сарадња је ојачана кроз радни програм «Образовање и оспособљавање 2010» (Education and Training 2010 work programme) који интегрише акције образовања и оспособљавања на европском нивоу и подржава активности држава чланица за постизање заједничких циљева. Према начелу супсидијарности свака држава чланица задржава одговорност за организацију националног образовног система и одлучује о његовом садржају. Модернизација образовних система и доступност образовању су постали приоритети националних реформи у већини земаља како би се испунили усвојени циљеве и мере/стандарди (benchmark). Савет Европе је маја 2007. године утврдио листу од 16 основних/обавезујућих индикатора за праћење остваривања циљева Лисабонске декларације. Ови индикатори омогућују Комисији и државама чланицама да подупиру кључне политике, анализирају напредак на нивоу ЕУ и националном нивоу и идентификују добре перформансе/достигнућа/учинковитост и међусобно их размењују. Листа усвојених индикатора и стандарда до 2010. године, на основу које се прати прогрес у остваривању Лисабонске стратегије дата је у Табели 1.

У Србији су, такође, последњих година интезивирани активности у погледу доношења стратегија и акционих планова који се односе на област социјалне искључености и образовања. У области образовања донете су две стратегије – Стратегија развоја стручног образовања у Републици Србији и Стратегија развоја образовања одраслих у Републици Србији, обе донете 2006. године, а у марту 2009. године Влада Србије је усвојила Акциони план на спровођење Стратегије развоја образовања одраслих у Републици Србији за период 2009 - 2010. године. Остали документи су: Стратегија за смањење сиромаштва (2004), Национални план акција за децу, Национална стратегија за младе (2005) и др. Тим потпредседника Владе за имплементацију Стратегије за смањење сиромаштва и Министарство за рад и социјална питања покренули су Државни програм за подршку образовању средњошколаца из материјално угрожених породица и осетљивих група. Ово је прва системска мера у Србији која треба да смањи осипање деце из образовног система.

Табела 1.

Листа основних/обавезујућих индикатора (16) и усвојени стандарди (5)

Tab. 1

List of core indicators (16) and benchmark (5)

16 основних/обавезујућих индикатора	5 усвојених мера/стандарда (benchmark) до 2010.
1. Обухват предшколским образовањем	1. Смањити стопу раног напуштања школовања на испод 10% 2. Смањити за најмање 20% слабе резултате ученика у писмености (читање, математичка и научна писменост) 3. Најмање 85% младих (22 године) треба да има комплетно више секундарно образовање ⁵ (средњу школу) 4. Повећавање за најмање 15% укупног броја дипломираних студената из математике, науке и технологије, уз истовремено смањење неравнотежа полова у тим областима 5. Најмање 12, 5% одраслог становништва треба да буде укључено у доживотно образовање
2. Образовање ученика са додатним потребама	
3. Рано напуштање школовања	
4. Оспособљеност за писање, математику и природне науке (PISA тест) ⁶	
5. Знање језика	
6. Оспособљеност за коришћење информационо-комуникационих технологија	
7. Грађанско васпитање	
8. Вештина учења	
9. Процент младог контингента са завршеном средњом школом	
10. Професионално усавршавање наставника и инструктора	
11. Број дипломираних са високим образовањем	
12. Међунационална мобилност студената у високом образовању	
13. Учешће одраслих у доживотном учењу	
14. Стручност одраслих	
15. Образовна структура становништва	
16. Улагање у образовање и обуку	

Izvor: Progress Towards the Lisbon Objectives in Education and Training, Indicators and benchmarks 2008, Commission of the European Communities

- 5 Према Међународној стандардној класификацији образовања (International Standard Classification of Education – ISCED), које је урадио УНЕСКО 1997. године школовање је организовано на три основна нивоа: примарно, секундарно и терцијарно, што се не подудара у целости с поделом на основно, средње и високо образовање. 1. предшколско образовање (предпримарно образовање – ниво 0); почетно основно образовање (примарно образовање – ниво 1); 2. ниже средње образовање или други степен основног образовања (ниже секундарно образовање – ниво 2); 3. више средње образовање (ниво 3); 4. образовање након средњег које није терцијарно (ниво 4) – програме који се према међународном становишту налазе у граничном простору између ISCED 3 и ISCED 5; 5. прва фаза терцијарног образовања (која не води директно до научног степена – ниво 5); и 6. друга фаза терцијарног образовања (води до научног степена – ниво 6). http://www.unesco.org/education/information/nfsunesco/doc/iscsed_1997.htm
- 6 The Programme for International Student Assessment (PISA) – Програм међународног оцењивања ученика. Овај тест мери знања и вештине 15-годишњих ученика (читање, математичка и научна писменост), али не само са аспекта школских програма. Основни циљ је тестирање ефикасности образовних система у развијању компетенција које имају значај за лични и професионални развој појединца и за функционалност друштвене заједнице.

У Србији није урађено систематско истраживање проблема просторне доступности услуга јавних служби, а на основу резултата неколико истраживања могу се сагледати тек неки ефекти доступности образовања за сиромашније категорије становништва (Living Standard Measurement Survey, 2003; The Many faces of poverty. Research on Child poverty in Serbia, 2004 . . .).

Расположиви статистички подаци омогућавају нам да образовну структуру становништва Србије анализирамо на нивоу градских и осталих насеља⁷ и према територијалним целинама - Србија, Војводина, подручје града Београда и Централна Србија без Београда, на основу последњег Пописа становништва (2002). Анализом је обухваћена и полна и старосна структура становништва по образовним категоријама.

ОБРАЗОВНА СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ

У последњем међупописном периоду (1991-2002), образовна структура становништва Србије знатно се променила (Графикон 1 и 2). Број лица без завршеног основног образовања (без школе и са непотпуном основном школом) смањен је за око две петине (учешће становништва са овим нивоом образовања смањено је са 33,0 на 21,8%), а са завршеном основном школом за око 14% (са 25 на 23,9%), док се број лица са средњим образовањем повећао за око 15% (са 32,2 на 41,1%), вишим за око 6% (са 3,8 на 4,5%) и високим образовањем за око 16%, односно са 5,1 на 6,5%. Треба напоменути да би удео лица са високим образовањем био знатно виши да није било енормне емиграције младог, високо образованог становништва у међупописном периоду, а најалост и после тога.

Према подацима из Пописа 2002. године, сваки пети становник Србије (21,8%, тј. 1 380 496 лица) старости 15 и више година није имао завршену основну школу и то: у градским насељима 11,2% тј. 398 963 лица, а у осталим насељима нешто више од трећине – 35,7% тј. 982 440 лица (Графикон 3). Основно образовање је имало 23,9% становништва тј. 1 509 462 лица, од тога 733 390 у градским (20,6% популације ових насеља) и 776 072 у осталим насељима (28,2%). Средњу школу је завршило 41,1% становника (2 596 48), односно 49,2% градске (1 754 701 лица) и 30,6% популације осталих насеља (841 647). Више и високо образовање је имало 11% становника (4,5% тј. 285 056 и 6,5% тј. 411 944 лица), а разлика између градских и осталих насеља је изразита, нарочито код високог образовања – 10,4% : 1,5%, тј. 370 320 : 41 624 лица (90% од укупног броја лица с високим образовањем живи у градским насељима).

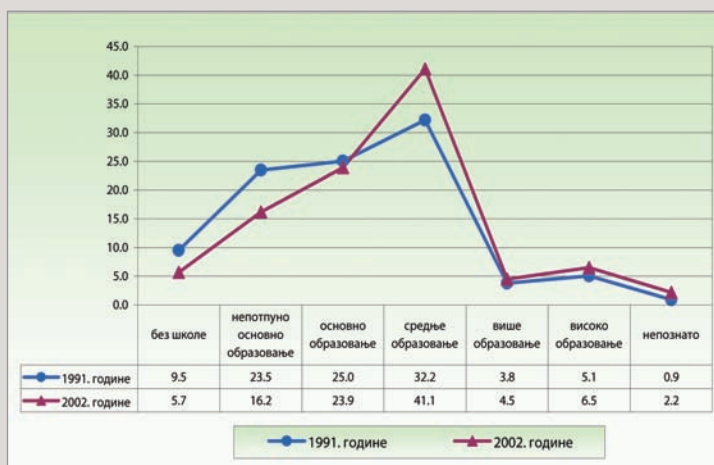
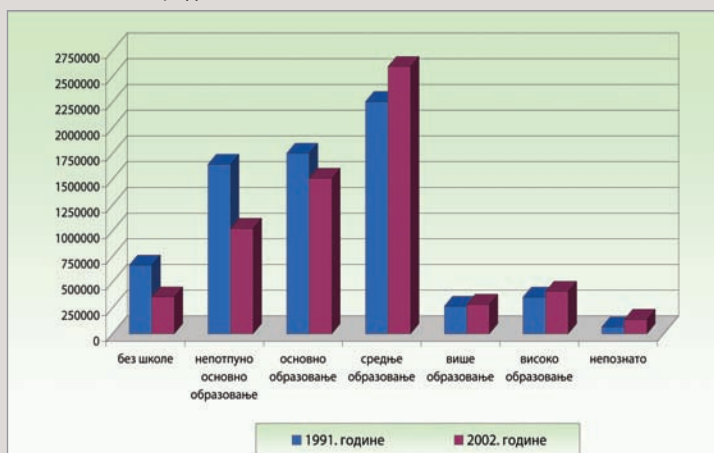
Наведени подаци кумулативни су показатељ инклузивности образовања у Србији током протеклих деценија. За актуалну инклузивност кориснији су подаци о образовној структури становништва по старосним групама.

Графикон 1.

Образовна структура становништва Србије старијег од 15 година – Попис 1991. и 2002.

Graph 1

Educational structure of population of Serbia over the age of 15 years - Census 1991 and 2002

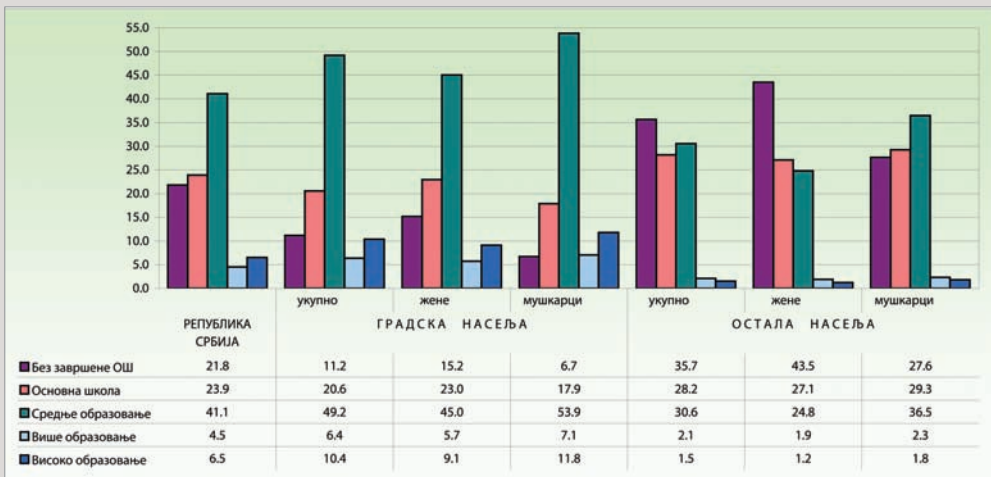
Графикон 2.

Промене у образовној структури становништва у последњем међупописном периоду

Graph 2

Changes in educational structure of the population between the two latest Census

7 Остала насеља обухватају приградска насеља, сеоска насеља, као и општинске центре који немају статус градског насеља.

Графикон 3.

Образовна структура становништва Србије по полу и типу насеља – Попис 2002.

Graph 3

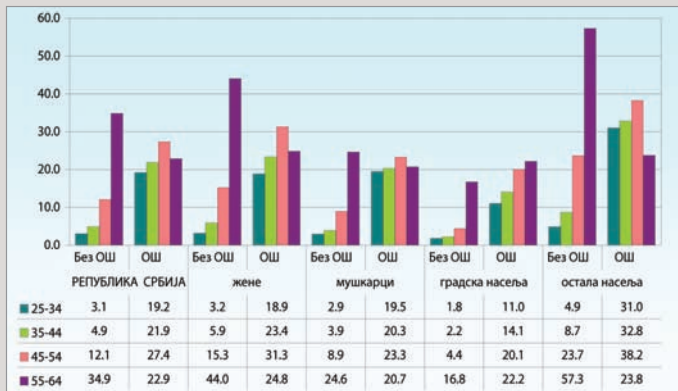
Educational structure of population of Serbia according to gender and type of settlement – Census 2002

Учешће и просторни распоред становништва без завршене основне школе и са основном школом

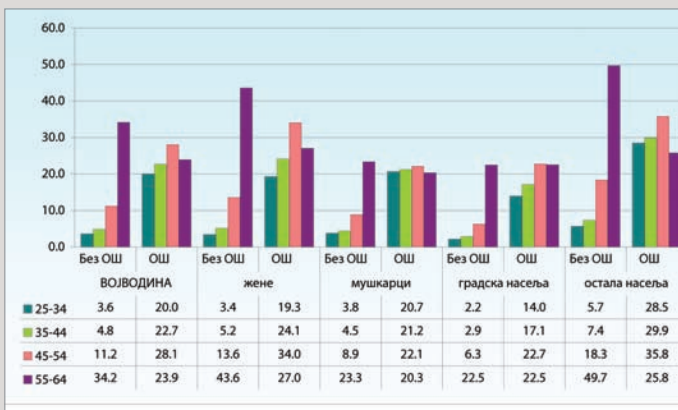
Подаци на *Графикону 4* указују да је млађа генерација образованија од старије, што је општа појава у свим земљама. Обавезно осмогодишње образовање утврђено је законом 1959/60 године. Међутим, још увек је у контингентима 25-34 и 34-45 година, без завршене основне школе око 80 000 лица (око 4%), од тога у градским насељима 24 000 (2% градске популације), а у осталим насељима 56 000 (око 6,8%). У старијим контингентима (45-54 и 55-64 године), жене без завршене основне школе су убедљиво бројније од мушкараца, док је у млађим старосним групама та разлика знатно мања. У контингенту 16-19 година, нешто је виши удео мушкараца без завршене основне школе (4,0% : 3,8%), чак и у сеоским насељима (5,5% : 5,2%) (*Петовар, Јокић, 2009*).

На подручју града Београда најмање је учешће младог становништва без завршене основне школе (1,2% у групи 25-34 и 1,4% у старосној групи 35-44 година), а у осталом делу Централне Србије највеће (3,6% и 6,4%), посебно у осталим насељима (5,0% и 10,4%).

а) Република Србија

б) Војводина

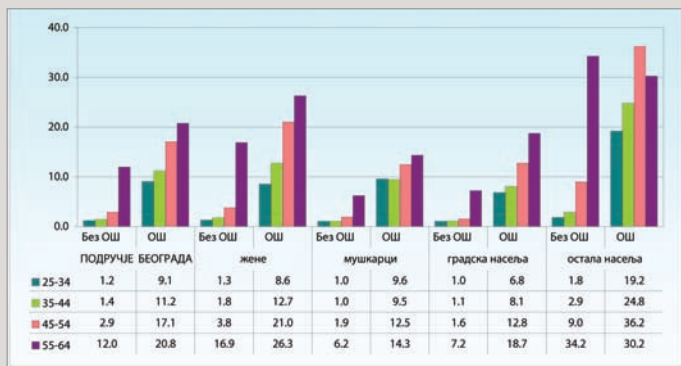
Графикон 4.

Учешће становништва без завршене основне школе и са основном школом по старосним групама, полу и типу насеља

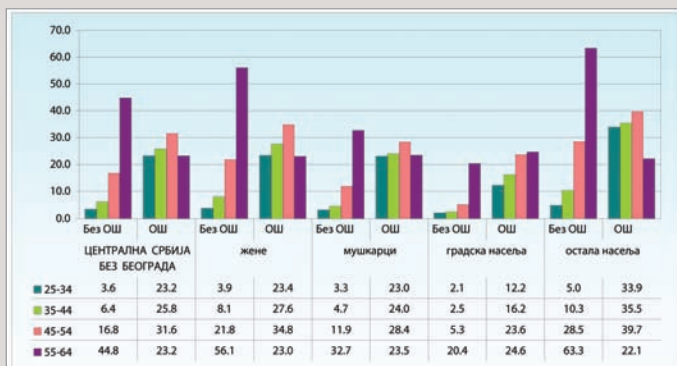
Graph 4

Share of population without completed primary school and primary school education by age groups, gender and type of settlement – Census 2002

в) подручје Београда

г) Централна Србија без Београда

Учешће и просторни распоред становништва са највише средњим образовањем

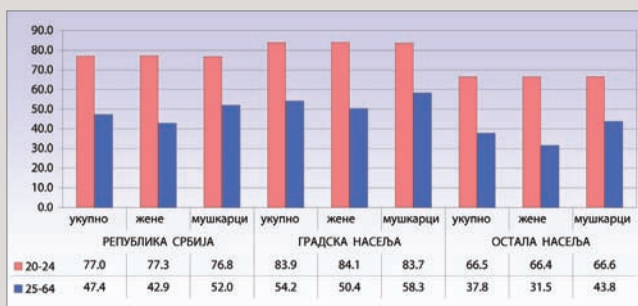
Укупан обухват контингента 20-24 године са завршеном средњом школом у Србији је нешто изнад просека ЕУ (77,0% : 76,6%). Није без значаја нагласити да жене у овом контингенту имају нешто боља постигнућа у односу на мушкарце (77,3% : 76,8%). Значајне разлике су евидентне између градских и осталих насеља, која су, нажалост, опет испод републичког просека (Графикон 5)

Регионално посматрано, образовно постигнуће овог контингента на подручју Београда је знатно изнад просека ЕУ, укључујући и остала насеља, Војводина је нешто изнад, али је зато подручје Централне Србије без Београда знатно испод (72,9%), а нарочито у осталим насељима (62,8%).

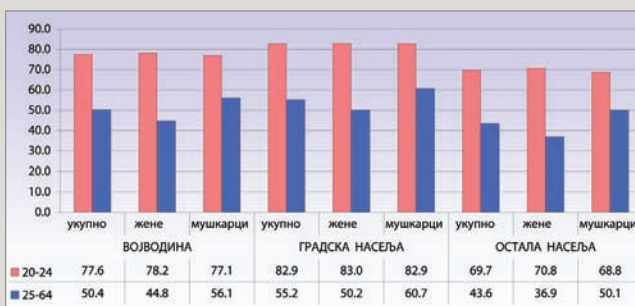
Међутим, забрињава податак да је у тренутку Пописа 2002. године у Србији 73% средњошколског контингента похађало

средњу школу⁸ и то: у градским насељима 79,1%, а у осталим 64,8% (Петовар, Јокић, 2009а). Упоредивањем овог податка (Графикон 6) са подацима из претходног Графикона 5, остаје нејасно да ли се ради о тенденцији смањења процента лица која настављају средње образовање, или постоје други разлози за објашњење ове разлике. С друге стране, пажњу изазива податак да девојке у већој мери настављају школовање у средњој школи од својих вршњака – Србија 74,8% и 71,6%, у градским насељима 80,4% и 77,9%, а у осталим 66,9% и 66,2% (Графикон 6), односно да је разлика у смањењу похађања средње школе много већа код младића него код девојака.

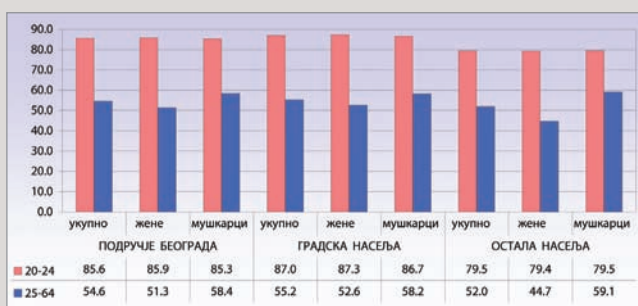
а) Република Србија

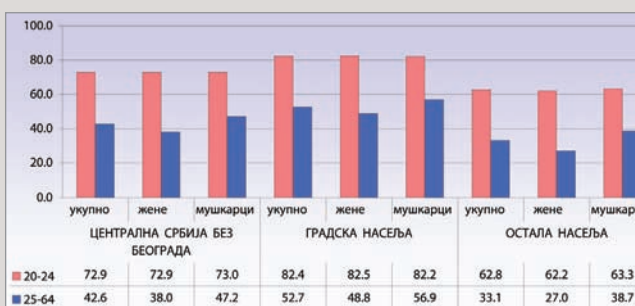
б) Војводина

в) подручје Београда

г) Централна Србија без Београда

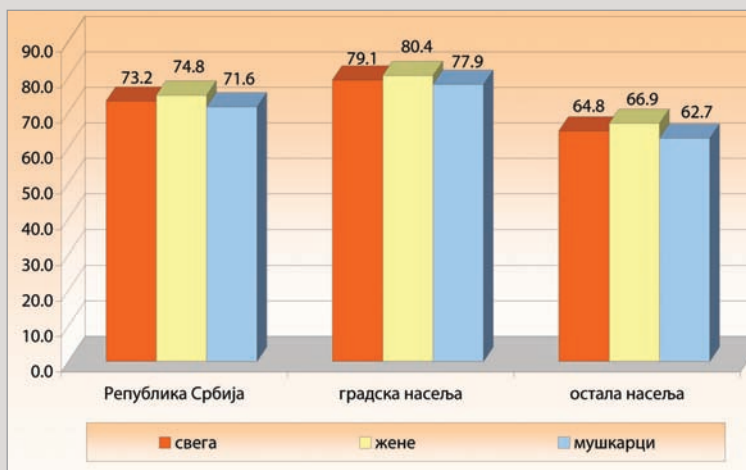

Графикон 5.

Учешће становништва са средњим образовањем по старосним групама, полу и типу насеља - Попис 2002

Graph 5

Share of population with secondary education by age groups, gender and type of settlement – Census 2002

Графикон 6.
Учешће ученика који су похађали средњу школу у средњошколској популацији, Попис 2002
Graph6
Share of students who attended middle school in the middle school population – Census 2002

Учешће и просторни распоред становништва са вишим и високим образовањем

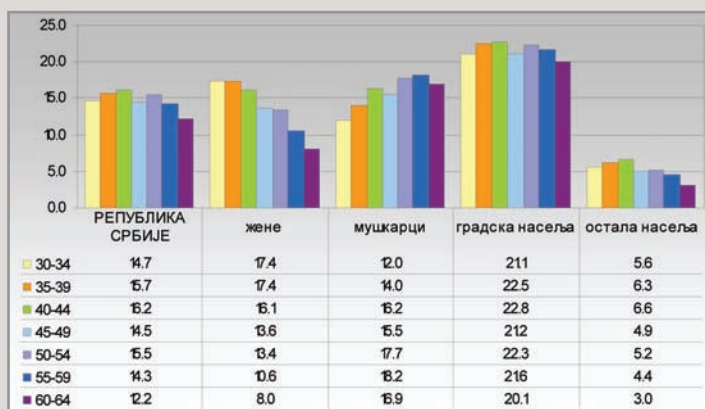
Графикон 7.

Учешће становништва са вишим и високим образовањем по старосним групама, полу и типу насеља - Попис 2002

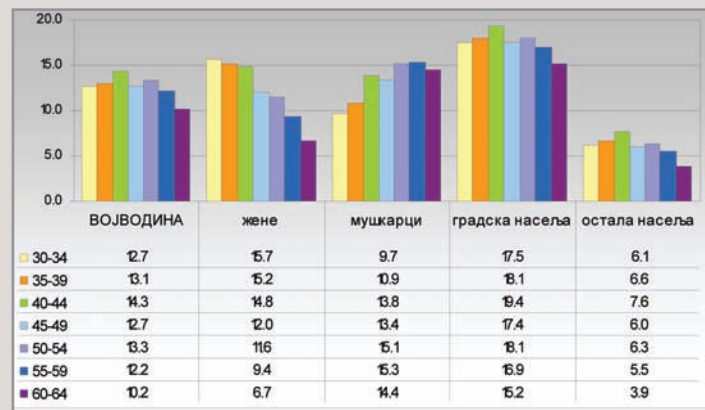
Graph 7

Share of the population with higher and high (tertiary) education by age groups, gender and type of settlement – Census 2002

а) Република Србија

б) Војводина

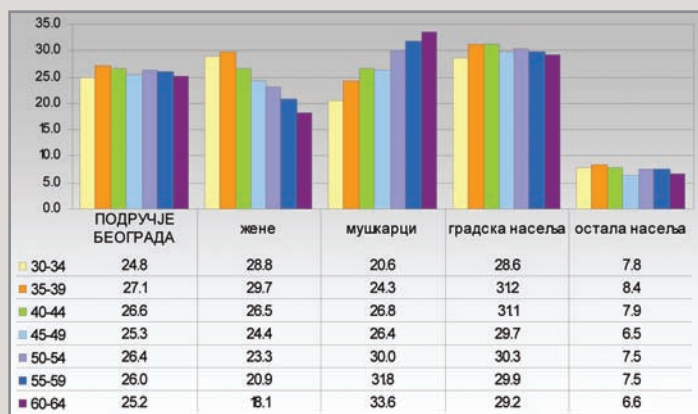
Учешће становништва са вишим и високим образовањем приказано је по старосним контингентима и условно даје могућност упоређивања са државама ЕУ.

У ЕУ проценат популације старости 30-34 године, са терцијарним образовањем (ИСЦЕД 5 и 6), што одговара нашем високом образовању, износи 24,3%. У Србији, популација ове старосне групе са вишим и високим образовањем (што је шире него ISCED 5 и 6) износи 14,7%.

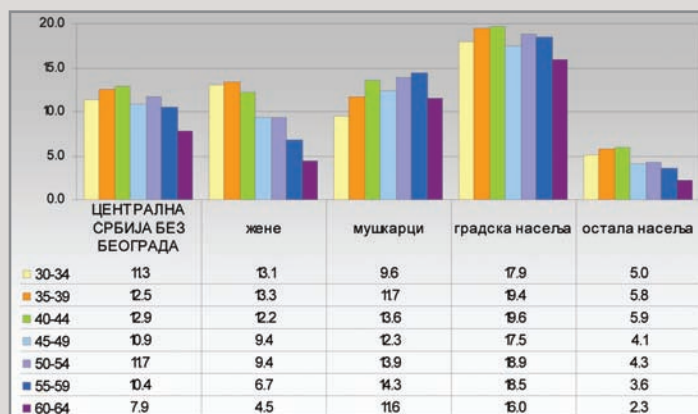
Као и на другим нивоима образовања, и овде постоје изразите регионалне разлике (Војводина 12,7%, подручје Београда 24,8%, Централна Србија без Београда 11,3%). Највећи проценат је у градским насељима београдског подручја (28,6%), а најниже учешће у осталим насељима Централне Србије без Београда, свега 5,0%.

- 8 Израчунато на основу података из Пописа 2002. године, на основу одговора о ученичком статусу у тренутку пописа ("похађа средњу школу"), што значи да су подаци агрегирани према месту становања ученика, а не према месту у коме похађа средњу школу. Статистички подаци су рачунати у односу на просечне вредности контингента 15-18 и 15-19 година старости, због чињенице да у време пописа део контингента од 15 година још увек похађа основну школу, а део је већ у средњој школи. Исто је и са контингентом од 19 година, од кога изврстан број још увек похађа средњу школу. У овако конструисаном индикатору није прављена разлика између степена у средњој школи (двогодишње, трогодишње и четворогодишње средњошколско образовање).

в) подручје Београда

г) Централна Србија без Београда

УПОРЕДНИ ПРЕГЛЕД ОБРАЗОВНЕ СТРУКТУРЕ СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ И ЗЕМАЉА ЕУ

Упоредивање образовне структуре становништва Србије и чланица ЕУ даје занимљива сазнања. У табелама и графиконима дати су подаци за све старосне контингенте, али ћемо се у коментару усредсредити на образовну структуру млађих контингената, будући да дају реалнију слику текућег стања образовања (образовног система).

Удео становништва са највише завршеном основном школом у Европској унији је, за контингент 25-34 године 25%, а просек за Србију је 22,3% (у који је укључено и 3,1% без завршене основне школе). Међу земљама с најбољим постигнућем,

односно с најмањим процентом лица с најнижим образовањем издвајају се: 1) скандинавске земаље – Норвешка (6,2%), Шведска (8,5%), Данска (13,7%) и Финска (12,4%); 2) бивше социјалистичке земље - Чешка (6,1%), Словачка (6,5%), Пољска (9,8%), Естонија (10,5%), Литванија (11,8%), Словенија (14,4%), Летонија (14,6%), Румунија (14,8%) и Мађарска (18,5%) и тек неколико старих чланица ЕУ – Аустрија (14,8%) и Немачка (15,1%). Знатно лошију вредност овог индикатора од просека ЕУ имају Италија (40,3%), Шпанија (41,3%), Португалија (64,7%) и Малта (71,2%).

Табела 2

Процент становништва које нема средње образовање (ISCED 3), по старосним групама, 2002

Table 2

Percentage of population who dont have secondary education (ISCED 3), by age group, 2002

	EU-25	BE	CZ	DK	DE	EE	EL	ES	FR	IE	IT	CY	LV	LT	LU	HU
25-34	25.1	23.9	6.1	13.7	15.1	10.5	25.8	41.1	21.5	23.0	40.3	14.9	14.6	11.8	31.6	18.5
35-44	30.5	34.7	9.0	18.4	14.4	6.1	39.0	53.9	32.5	34.9	50.4	23.6	7.3	4.7	35.6	21.7
45-54	37.4	46.1	15.1	19.3	16.1	12.1	55.1	68.6	41.2	49.4	61.2	44.3	15.9	11.4	41.7	27.4
55-64	49.5	59.4	20.1	26.9	23.2	23.4	71.1	82.2	53.6	63.2	76.5	62.3	34.9	40.0	49.2	52.5
	MT	NL	AT	PL	PT	SL	SK	FI	SE	UK	IS	LI	NO	BG	RO	
25-34	71.2	22.7	14.8	9.8	64.7	14.4	6.5	12.4	8.5	28.5	32.6	(:)	6.2	20.6	14.8	
35-44	79.2	28.1	17.2	12.5	79.9	19.3	9.8	15.6	12.9	33.2	32.6	(:)	9.5	20.8	17.6	
45-54	86.5	37.2	25.4	21.3	85.4	27.7	16.0	28.2	21.1	35.9	36.0	(:)	17.4	28.3	33.0	
55-64	91.0	45.9	33.1	41.2	92.0	33.7	31.9	47.2	33.2	43.0	40.9	(:)	28.6	46.1	61.7	

Izvor: Key Data on Education in Europe, European Commission, ECSC-EC-EAEC, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2005,

http://www.okm.gov.hu/doc/upload/200601/key_data_2005.pdf

BE – Белгија; CZ – Чешка; DK – Данска; DE – Немачка; EE – Естонија; EL – Грчка; ES – Шпанија; FR – Француска; IE – Ирска; IT – Италија; CY – Кипар; LV – Летонија; LT – Литванија; LU – Луксенбург; HU – мађарска; MT – Малта; NL – Холандија; AT – Аустрија; PL – Пољска; PT – Португалија; SL – Словенија; SK – Словачка; FI – Финска; SE – Шведска; UK – Велика Британија; IS – Исланд; LI – Лихтенштајн; NO – Норвешка; BG – Бугарска; RO – Румунија.

Велике осцилације у државама чланицама ЕУ евидентне су и о постигнућу средњег образовања (ISCED 3). И овде су, према подацима за 2002. годину, за контингент 20-24 године, надпросечне вредности имале скандинавске земље и већина бивших социјалистичких земаља, а најниже, горе поменуте Италија, Шпанија, Португалија и Малта (добрим делом због високог учешћа младих с најнижим нивоом образовања).

	EU-25	BE	CZ	DK	DE	EE	EL	ES	FR	IE	IT	CY	LV	LT	LU	HU
20-24	76.6	81.1	91.7	79.6	73.3	80.4	81.3	64.9	81.7	83.9	69.1	85.3	73.2	79.3	69.8	85.8
25-64	65.5	60.8	87.9	81.1	83	87.6	53.9	41.7	64.1	60.3	44.1	65.1	82.2	84.9	61.6	71.4
	MT	NL	AT	PL	PT	SL	SK	FI	SE	UK	IS	LI	NO	BG	RO	
20-24	39.0	73.3	85	88.1	43.7	90	94	86.2	86.7	77.2	51.1	(:)	94.9	77.5	75.3	
25-64	18.4	67.8	78.3	80.9	20.7	77	86	75	81.4	66.3	58.7	(:)	85.8	71.6	71.1	

Табела 3.

Процент лица у старосној групи 20-24 година и 25-64 која имају најмање средњошколско образовање (ISCED 3), 2002

Table 3

Percentage of persons in the age group 20-24 years and 25-64 who have at least upper secondary education (ISCED 3), 2002

Слика разлика у образовном постигнућу међу ЕУ земљама млађих контингената, заокружује се увидом у терцијарно (високо) образовање. Како је већ наведено, Србија је знатно испод европског просека.

Знатније изнад ЕУ-25 просека (24,3%) су скандинавске земље, а учешће нових и старих чланица је диференцирано. Од старих чланица, највећи проценат лица са терцијарним образовањем (ISCED 5 и 6) имају Белгија, Велика Британија, Исланд, Ирска, Француска, Шпанија, а међу новим чланицама се издваја Кипар, док већина бивших социјалистичких земаља су испод просека, изузев Бугарске и Литваније. Нема сумње да су, због неуредначених критеријума у класификацији степена образовања, ове разлике подложне корекцијама,

али су изнете као илустрација позиције Србије у односу на образовна постигнућа у земљама Европске уније.

Ови подаци упозоравају да Србија све више заостаје за просеком ЕУ-25 у обухвату лица с вишим нивоима образовања. Имајући у виду да код старијих контингената (50 и више година старости) постоји скоро истоветно учешће лица с вишим нивоима образовања (нпр. контингент 60-64 године, просек за ЕУ-25 12,9%, а у Србије 12,2%), нема сумње да одсељавање млађих контингената становништва с вишим нивоима образовања има знатно теже последице на националну образовну структуру (квалитет људског капитала) од већине земаља у Европи.

	EU-25	BE	CZ	DK	DE	EE	EL	ES	FR	IE	IT	CY	LV	LT	LU	HU
30-34	24.3	34.9	12.5	33.2	24.2	28.6	24.1	33	31.5	32.4	13.3	36,0	17.7	24.5	23.6	13.8
35-39	22.4	33.1	14	30.7	24.8	30.2	23.7	28	24.1	27.5	11.4	33,0	18.7	19.3	21.8	14.9
40-44	20.7	26.8	13.3	28	24.3	32.9	19.2	22.9	21.4	22.8	10.7	29.3	24.1	23.5	17.2	13.7
45-49	19.7	25.6	11.4	30.5	24.3	32.5	17.2	19.6	19.5	21.8	11.1	26.4	24.3	21.6	15.4	15.2
50-54	17.9	23.4	10.1	28.3	22.9	28.8	13.5	14.9	18.8	17.3	9.5	24.3	19.4	19.2	16.7	13.6
55-60	16.3	20.3	12.1	29.4	21.3	26.8	10.5	12.3	17.1	15.7	7.9	14.9	16.9	15.5	14.4	13.5
60-64	12.9	16.1	9.1	18.1	17.6	29.7	8.8	8.5	11.4	12.8	5.6	11.4	15.4	14.4	14.4	11.5
	MT	NL	AT	PL	PT	SL	SK	FI	SE	UK	IS	LI	NO	BG	RO	
30-34	(:)	28.3	17.9	13.8	12.9	19.7	10.2	41.2	28.3	30.3	33.6	(:)	43.2	24.2	9.3	
35-39	12.1	25.9	19	12.9	9.1	16.8	9.5	38.3	24.3	30.6	27.4	(:)	36.9	21.3	9.7	
40-44	(:)	27.2	19	10.8	7.8	13.4	11.6	35.7	26	29.5	29.5	(:)	34.7	22	10.2	
45-49	(:)	24.7	18.4	10.9	8.1	12	12	32.9	27.7	29.6	27.3	(:)	32.5	22.2	11.4	
50-54	(:)	22.9	15.8	9.9	6.5	12.9	10.9	27.6	25.6	27.1	22.9	(:)	29.4	20.2	10.5	
55-60	(:)	21	14.4	9.9	5.1	12.1	9.2	26.4	24.6	22.9	17.3	(:)	25.6	18.5	8.6	
60-64	(:)	17.7	11.7	9.4	3.8	11.7	7.3	20.4	20.1	22.1	16.5	(:)	18.4	16.9	7.1	

Табела 4 **Процент лица са терцијарним образовањем (ISCED 5 и 6) у популацији старости 30-64 године, по старосним групама, 2002**

Tab. 4 Percentage of persons with tertiary education (ISCED 5 and 6) in the population aged 30-64 years, by age group, 2002

Izvor: Key Data on Education in Europe, European Commission, ECSC-EC-EAEC, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2005,

http://www.okm.gov.hu/doc/upload/200601/key_data_2005.pdf (za starosnu grupu 20-24) i http://nui.epp.eurostat.ec.europa.eu/nui/setupModifyTableLayout.do (podaci za starosnu grupu 25-64 godine)

ЗАКЉУЧАК

Најзначајнији друштвени проблеми с којим се данас све заједнице суочавају јесу сиромаштво и социјална искљученост. Ове појаве имају изразито негативне последице и узрокују огромне губитке људских ресурса, тако да утичу и на планирање развоја. Решавања проблема сиромаштва и социјалне искључености зависе од спремности и ангажовања целе друштвене заједнице, првенствено у погледу стварања и побољшавања услова приступа/доступности квалитетним услугама јавних служби (пре свега образовање, здравствена заштита), чиме се сваком појединцу пружа прилика тј. ствара услов да напредује и да се активно укључи у друштво. Ово је, уједно, и услов одрживог развоја заједнице.

Образовање представља један од кључних фактора у смањењу социјалне искључености и повећању социјалне кохезије друштва. У раду је анализиран само један аспект образовања, односно образовна структура с обзиром на старост, пол и тип насеља. Изостала је анализа квалитета образовања, која би показала да су услови и доступност образовања у сеоским насељима још лошији него што то показују изнети бројеви.

Извесно је да је висок удео необразованог становништва у сеоским подручјима последица демографског старења⁹. Међутим, како подаци показују и у контингентима млађег и средовечног становништва заступљеност одраслих грађана без основног и средњег образовања је знатно изнад републичког просека, што потврђује тезу о дисфункционалном систему обавезног и средњег образовања када се посматра цело подручје Републике Србије.

Последица тога су очигледне изразите регионалне разлике у погледу квалитета људског капитала. За побољшање националног просека у погледу образовних постигнућа, а посебно за смањивање разлика, важно је смањивати регионалне разлике у доступности образовања, опремљености школа и квалитету наставе. Иако не располажемо подацима о образовној структури становништва према типу насеља (урбана и рурална) извесно је да су земље које имају најбоље показатеље постигнућа у образовању истовремено и највише смањиле разлике између урбаних и руралних подручја. Те разлике су смањене првенствено успостављањем и остваривањем минималних стандарда образовања, што у Србији није случај. Очигледно да Србији тек предстоји оптимизација и управљање мрежом основних и средњих школа јер то подразумева унапређивање и уједначавање квалитета образовања на целој територији, а нарочито доступности образовања за децу и омладину из сеоских насеља и неразвијених подручја.

Литература

- Аврамовић, З. (2004): *Образовање за грађанско друштво – идеолошко средство транзиције*, Социолошки преглед, vol. XXXVIII (2004), no. 1–2, str. 175–187, Beograd, UDK: 316.621
- Glasson, J. (2004): *Regional Planning and Sustainability – Towards Integration in the UK and EU*, SPATIUM, International Review, No. 10, 2004., Belgrade, ISSN 1450-569X
- Joint report on social inclusion, Social security and social inclusion, Council of the EU, 2004
- Колин, М. (2008): *Обрасци живота у сиромаштву и нове парадигме Европске уније*, СОЦИОЛОГИЈА, Vol. L (2008), N° 2, <http://www.doiserbia.nbs.bg.ac.yu/img/doi/0038-0318/2008/0038-03180802191K.pdf>
- Key Data on Education in Europe, European Commission, ECSC-EC-EAEC, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2005, http://www.okm.gov.hu/doc/upload/200601/key_data_2005.pdf
- Петовар, К., Јокић, В. (2009): *Образовање становништва у сеоским насељима у Србији*, зборник радова Европски стандарди у Србији, Фонд Центар за демократију, Београд, 2009., 108-126
- Петовар, К., Јокић, В. (2009а): *Тематски извештај: Социјални развој – индикатори социјалне искључености*, "Студијско-аналитичке основе стратегије просторног развоја Србије", ИАУС, Београд, 2009
- Праћење друштвене укључености у Србији, Влада Републике Србије, Кабинет потпредседника за европске интеграције, Београд 2009
- Progress Towards the Lisbon Objectives in Education and Training, Indicators and benchmarks 2008, Commission of the European Communities, http://ec.europa.eu/education/policies/2010/doc/progress08/report_en.pdf
- Sen, A (2000): *Social Exclusion: Concept, Application, and Scrutiny*. Social Development Papers No1. Office of Environment and Social Development. Asian Development Bank. ([http://www.adb.org/Documents/Book/Social Exclusion.pdf](http://www.adb.org/Documents/Book/Social%20Exclusion.pdf))
- White Paper on Education and Training: Teaching and Learning – Towards the Learning Society (1995), http://europa.eu/documents/comm/white_papers/pdf/com95_590_en.pdf

9 У готово свим сеоским насељима индекс старења је већи од 1 (однос старосног контингента 0-19 година и старосног контингента преко 65 година старости), а у не малом броју сеоских насеља удео грађана старијих од 65 година премашује 50% укупног становништва.